

ד ת ש ב

פרשת מקץ, תש"פ, מספר 1349

על תרגום השבעים: לקראת ח' בטבת

משה צפור

אחת, וכתבו לו תורה בפני עצמה, ושלשה עשר דבר שינו בה: אלקים ברא בראשית (בר' א:א); ויאמר אלקים אעשה אדם בצלם ובדמות (א:כז); ויכל בששי וישבת בשביעי (ב:ב); זכר ונקוביו בראם (א:כז); הבה ארדה ואבלה שם (יא:ז); ותצחק שרה בקרוביה לאמור (יח:יב); כי באפם הרגו שור וברצונם עקרו אבוס (מט:ו); ויקח משה את אשתו ואת בניו וירכיבם על נושאי אדם (שמ' ד:כ); ומושב בני ישראל אשר ישבו בארץ מצרים ובארץ כנען שלשים שנה וארבע מאות שנה (שמ' יב:ס); את צעירת הרגלים (וי' י:ו, ראו להלן); לא חמד אחד מהם נשאתי (במ' טז:ט); אשר חלק ה' אלקיך אותם להאיר לכל העמים תחת כל השמים (דב' ד:יט); ולשמש או לירח או לכל צבא השמים אשר לא צוית לעובדם (דב' יז:ג).

למעשה יש כאן שני סיפורים שונים, או מסורות שונות, על לידתו של התרגום ליוונית; האחד מספר על חמישה זקנים, בימי תלמי המלך, והיום היה קשה לישראל, והשני על ע"ב זקנים (אף כאן 'בימי תלמי המלך'), אך כאן מפעל התרגום הסתיים בהצלחה מרובה.

הסיפור בנוסחו השני, המספר על 'שבעים ושנים זקנים', מופיע בתלמוד הבבלי (מגילה ט ע"א), ומובאת בו רשימת השינויים, בהבדלים אלה: אין בו מספר השינויים, וכן בלשונו: "זכר ונקבה בראו", ולא כתבו בראם, "אשר ישבו במצרים ובשאר ארצות ארבע מאות שנה", ונוסף בו: "וישלח את זאטוטי בני ישראל" (שמ' כד:ה), "ואל זאטוטי בני ישראל לא שלח ידו" (שם:יא). כמו כן, חסרים בו פרטים הנמצאים ברשימות אחרות.

הסיפור הזה נמצא במקורות תלמודיים ומדרשיים אחרים, בנוסחים קרובים. יש מקורות שמוסיפים גם הסבר לצורך בשינוי. נביא להלן מקצתם, ורק פרטים ייחודיים ומעניינים, לאו דווקא בסדר כרונולוגי.

תלמוד ירושלמי מסכת מגילה א, ט [עא טור ד]: "י"ג דבר שינו חכמים לתלמי המלך ... ואת הארנבת (וי' יא:ו) – את צעירת הרגלים; אמו של תלמי המלך ארנבתא הוות שמה" ... וכו'.

הידיעה על יום ח' בטבת, שבו 'נכתבה התורה' ליוונית, מוכרת מן המהדורות הרווחות של פרק בתרא (מאמר אחרון) למגילת תענית. הפרק מספר על ימים בשנה שבהם קרו אסונות ודברים קשים, ואינו חלק ממגילת תענית, שהיא קדומה (נזכרת בתלמוד בבלי), ומונה ימים שבהם אין סופדים ו/או אין מתענים. וכך מספר פרק בתרא (על פי נוסח זה): "בשמונה בטבת נכתבה התורה בלשון יוונית, והחושך בא לעולם שלושה ימים".

ברם, נוסח זה הוא אחד מענפים אחדים. באחרים נקוב התאריך י"ח בטבת, או תאריכים אחרים.¹

התייחסות לתרגום התורה ליוונית נמצאת במקורות שונים – ללא ציון התאריך – ובווריאציות שונות. ביניהן יש שבהן פירוט של השינויים שעשו המתרגמים, אך הרשימות אינן זהות בכל פרטיהן. כך למשל, במסכת סופרים א, ז:

מעשה בחמשה זקנים שכתבו לתלמי המלך את התורה יוונית, והיה אותו היום קשה לישראל כיום שנעשה בו העגל, שלא הייתה התורה יכולה להתרגם כל צרכה. שוב מעשה בתלמי המלך, שכינס שבעים ושנים זקנים, והושיבם בשבעים ושנים בתים, ולא גלה להם על מה כינסם, נכנס אחר כל אחד ואחד מהם, אמר להם, כתבו לי תורת משה רבכם, נתן המקום עצה בלב כל אחד ואחד, והסכימה דעתן לדעת

* משה צפור הוא פרופסור מן מניין (בדימוס), במחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן, וראש לימודי תואר שני בתנ"ך במכללת גבעת וושינגטון.

ראו בהרחבה: משה צפור, **תרגום השבעים לספר בראשית**, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ו (להלן: **תש"ב**), בעיקר עמ' 9-51 וההפניות הביבליוגרפיות.

** נר זיכרון לאחי נתן (נלב"ע ד' אדר א תשע"ט) ולרעייתו דליה (כ"ד בכסלו תשע"א).

1 ראו: שולמית אליצור, **למה צמנו? מגילת תענית בתרא ורשימות צומות הקרובות לה**, ירושלים תשס"ז; במיוחד בהרחבה עמ' 41-145, וכן 197-199, 280 ועוד. תודתי לפרופ' מאיר בר-אילן שהפנה אותי אל הספר החשוב הזה.

התרגום (כל זה הוא כמובן אנכרוניזם, כי בתקופה זו אין בנמצא שנים-עשר שבטים). אריסטיאס מספר שאותם שבעים ושניים אנשים הוכנסו לשבעים ושתיים ספינות, ובהן עסק כל אחד לבדו בתרגום, ולעת ערב נפגשו יחד והסכימו ביניהם על נוסח מוסכם. יש להתחשב בעובדה, שהמקור העתיק הזה מאוחר גם הוא יותר ממאה ועשרים שנה לאותו תלמי המלך.

קרובה לזה עדותו של פילון האלכסנדרוני (25 לפה"ס – 45 לסה"נ), המוסיף ומספר שיהודי מצרים קבעו חג שנתי לציון מעשה התרגום, וגם השביעו לבל ישנו מילה מן הכתוב בו. וכאמור, במקורות המאוחרים יותר, הכתובים עברית, כבר מסופר על כך שכל אחד עשה את עבודתו באופן עצמאי, ומעשה נס נמצאו כל התרגומים וגם השינויים מכוונים. כאמור, ישנם מקורות שגם מוסיפים לכל שינוי הסבר לצורך בו.

אכן, יש לציין שבתרגום השבעים לתורה שבידינו נמצאים רק מקצת מן השינויים הללו.³ כך למשל, המילים "בראשית ברא אלקים" מתורגמות מילולית ובאותו סדר בתה"ש. לעומת זאת, יש עשרות רבות של מקומות אחרים שבהם יש הבדל בין הנמצא בנוסח העברי של התורה אשר בידינו, לבין תה"ש.

פרופ' עמנואל טוב ניסה לשחזר את הנוסח היווני שעמד לנגד עיני בעלי רשימה זו של שינויים. אשר ל'צעירת הרגלים' כתמורה ל'ארנבת', שהיא כשם אמו של המלך תלמי (למעשה, כשם השושלת: Lagoos), זהו שיבוש של 'שעירת הרגלים', והכוונה היא למילה lagos (=ארנבת), אך בפועל התרגום הוא dasypous (= בעלת רגליים שעירות). מילה זו מופיעה בתה"ש לדב' יד:ז, כתרגום של 'ארנבת'.

טיב השינויים בתרגום השבעים

מה טיב השינויים שבתרגום השבעים? אפשר לבאר חלק מהם כפרשנות לכתוב. כך כנגד השם "אן" (בר' מא:מה) נמצא בתה"ש: הליופוליס (=עיר השמש), היא "עיר ההרס" אשר במצרים (יש' יט:יח = 'עיר החרס', היינו 'השמש'; ראו איוב ט:ז; שו' יד:יח). במקומות רבים התרגום חופשי. רבים מצביעים על נוסח עברי שונה, ומקצת השינויים נמצאים גם בנוסח השומרוני של התורה או בקטעים שנמצאו בקומראן. חלק מן השינויים – לא כולם – אפשר ליחס לשינוי שהיה כבר ברובד העברי (כגון 'חמד', לעומת

ואילו באבות דרבי נתן, נוסחא ב פרק לז נמצאים פרטים אלה: חמשה זקנים כתבו את התורה לתלמי המלך יונת ועשרה דברים שינו בה. ואלו הן (וכאן באה הרשימה).

במדרשים שונים יש אזכור לשינויים הללו אגב התייחסות אל הפסוק שבו עוסק המדרש, עם פתיחה מקשרת. כך למשל, במכילתא דרבי ישמעאל, בוא (מסכתא דפסחא פרשה יד, על שמ' יב:מ):

ומושב בני ישראל אשר ישבו בארץ מצרים ובארץ כנען ובארץ גושן שלשים שנה וארבע מאות שנה, וזה אחד מן הדברים שכתבו לתלמי המלך. כיוצא בו, כתבו אליו: אלקים ברא בראשית, וכו'.

ראו גם תנחומא (על שמ' ד:כ): "זה אחד מעשרה דברים ששינו רבותינו לתלמי המלך בשעה שכתבו לו את התורה יונת, ואלו הן ... וכתבו לו את צעירת הרגלים, ולא כתבו לו את הארנבת, לפי שאשתו של תלמי המלך ארנבת שמה שלא יאמר שחקו בי היהודים וכתבו לי שם אשתי בתורתם"...

כל המסורות האגדיות הללו וגלוליהן נוצרו תקופה ארוכה אחרי שנוצר התרגום, והן נועדו להעניק לתרגום הילה של מעשה שמיים. יש להניח שהכוונה למפעל המכונה בפינו "תרגום השבעים" (בלטינית: Septuaginta, ולהלן: תה"ש).²

מסורות קדומות על תרגום השבעים

המספר 'שבעים זקנים' הוא טיפולוגי, על פי המופיע כמה פעמים בתנ"ך (כגון שמ' כד:א; במ' יא:כד). מניין צץ המספר "שבעים ושנים"? מקורו באיגרת אריסטיאס (כמובא להלן).

ומי הוא אותו תלמי? הרי ישנם מלכים שונים במצרים ההלניסטית בשם זה.

למעשה, המסורת הקדומה ביותר על תרגום השבעים היא זו הנמצאת באיגרת אריסטיאס אל פילוקראטס אחיו. חיבור זה שנכתב ביוונית (במאה הראשונה לפה"ס) מספר באריכות על תולדות תרגום השבעים. מתוכו עולה, שהיה זה תלמי השני פילאדלפוס (אמצע המאה השנייה לפה"ס) שנענה ליוזמתו של הממונה על הספרייה המלכותית העשירה של אלכסנדריה, שהציע למלך להכניס לאוצר הספרים גם את ספרם של היהודים. המלך פנה אל הכוהן הגדול אלעזר בירושלים, וביקשו לשלוח אליו שבעים ושניים זקנים, שישה מכל שבט, לצורך מעשה

2 מאוחר יותר שימש הכינוי 'ספטואגינטה' גם לתרגומי נ"ך. התרגומים של ספרי מקרא שונים נעשו בידיים שונות, ויש הבדלים בתפיסותיהם הפרשניות ובדרכי ההבעה. כך למשל, השם 'פלישתים' נמסר בתורה Philistiein ואילו בנ"ך הוא מתורגם Allophylloi (=בני עם נוכרי).

3 ראו: ע' טוב, "מסורת חז"ל על ה'שינויים' שהוכנסו בתרגום השבעים לתורה ושאלת הנוסח המקורי של תרגום זה", ספר יצחק אריה זליגמן, מאמרים במקרא ובעולם העתיק, ירושלים, 1983, עמ' 371-393.

תרגום המשמש את הקהילה היהודית במצרים

למעשה, סביר ביותר שהתרגום נעשה על ידי יהודים לא לצורך המלך או הלא-יהודים, אלא לצורך הקהילה היהודית שישבה במצרים ושפתה הייתה יוונית, כדרך שהתרגום לארמית היה לצורך אלה שלא ידעו היטב עברית. רק בדרך זו אפשר להבין את הימצאותם של מילים ומונחים שיובנו רק על ידי קורא יהודי, ולא על ידי קורא שאינו יהודי. כך למשל sabbata; pascha וכך ביחס למילה 'נפש' שלעיתים הוראתה 'יצור חי' (בר' ו:יב), 'מישהו' (וי' ד:ב), ומתורגמת psyche. המילה 'פְּלָה' הנמצאת בתנ"ך בשתי הוראות, האחת 'אשת הבן' (כגון: בר' יא:לא), והאחרת 'נערה בעת כלולותיה' (לעומת 'חתן', כגון יש' סב:ה). בתה"ש משתמשים לשני הדברים הללו באותה מילה יוונית עצמה, nymphe, שהוראתה ביוונית נערה בעת כלולותיה. הקורא היווני יתמה כאשר יקרא בבר' ל"ח על 'כלתו' (nymphe) של יהודה... עדות עקיפה על היותה בשימוש יהודים היא הימצאות תרגום יווני של תרי-עשר בין מגילות מדבר יהודה.

'חמור' בנוסח שבידינו במ' יז:טו). לעומת זאת, במסורת של חז"ל, השינוי מן "ארנבת" אל "צעירת/שעירת הרגליים" יכול היה להתרחש רק במישור היווני, שכן לא נקראה אשתו – אחותו של תלמי 'ארנבת' אלא בשם היווני 'לאגוס'.

מניין היורדים למצרים שונה לחלוטין מהנמצא במסורה, וביניהם גם בני בנים (דור רביעי), ובסך הכול שבעים וחמש נפש (מו:ח-כז; וכן בתה"ש לשמ' א:ה ובקטע בעברית מקומראן; ראו בהרחבה תש"ב, עמ' 565-574). גם במניין יורדי מצרים בספר במדבר (כו:לח-מ) יש רשימה שונה מזו שבבראשית, ושוב מניין אחר מופיע בדברי הימים א' (כגון בפרק ח).

עינינו הרואות שיש במקורות היהודיים התייחסות שונה למפעל התרגום ליוונית: מצד אחד "קשה כיום שנעשה בו העגל", ומצד שני התייחסות חיובית, בזכות זה ש'במקומות המתאימים' נעשו השינויים בתבונה; אם כבר נעשה תרגום, מוטב שיהיה עשוי כהלכה. אכן, במקורות העבריים אין דברי שבח מפורשים לתרגום, שלא כדרך דברי השבח שנכתבו על עקילס הגר (תלמוד ירושלמי, מגילה א:ט [עא טור ג].

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www1.biu.ac.il/parasha2>
כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.
 [הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן](#)
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף